

ÇOKLU BİR TİP: KÖSE VE ALDAR KÖSE TİPİ

İsmet ÇETİN*

Özet

Tip, daha çok dıştan görünüşüyle ele alınan, nesnel şekilde gösterilen benzerlerinin temsilciliğini yapabilmek için genel niteliklerle donatılmış, toplumsal gerçekliğin bir kesitini yansıtır gerçek kimliğinden uzaklaşmış, kişisel özelliklerinden arındırılıp toplumun bir kesiminin davranışlarını temsil eder. Geniş Türk kültür alanında yaşamaya/yaşatılmaya devam eden Köse, Aldar Köse, Kurnaz, Keloğlan, Tas Kişi, Nasreddin Hoca, Efedî, Apandî gibi adlarla bilinen tiplerin davranışları; her toplumun kendi zihniyet dünyasında seçtikleri bir davranış biçimini ifade etmektedirler. Bunlar bazen güçlü bir kahraman, bazen zavallı bir insan, kurnaz veya aldatılan saf bir kişi olarak görülebilirler.

Çevresinde birçok anlatının bulunduğu, gerçek hayatı ve kişiliği hakkında bilgilerin olmadığı, hakkında sadece çeşitli bilgilerden hareketle bilgi yumağı oluşturulan Aldar Köse, içinde yaşadığı/yaşatıldığı toplumun çelişkilerini farklı tutum ve davranışlar sergileyerek aktarır. İçinde yaşadığı toplumun münekkidi pozisyonunda olan Aldar Köse, başlangıçta muhtemelen olumlu bir tip iken toplumsal değişime paralel olarak toplumun davranışının ya da kişi zaafının bir yönünü, aldatıcı, zeki, kurnaz, bazen de kahraman yönünü temsil ve ifade eden, farklı davranışlar sergileyen tipe dönüşür.

Bildiride: Köse'den Aldar Köse'ye uzanan süreçte mitik anlatı ve inanmalar ile anlatılarda yer alan köse kavramı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Aldar Köse, Eleştiri, Köse

* Prof. Dr., Gazi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi, icetin1957@gmail.com

Genel tanımıyla tip; “çeşitli huyları, davranışları, duyguları ve düşünüş biçimleri, içsel gelişim ve değişimleri, *yani bireysel özellikleri üzerinde pek fazla durulmayan, daha çok dış görünüşüyle ele alınan, nesnel şekilde gösterilen, benzerlerinin temsilciliğini yapabilmek için genel niteliklerle donatılmış, öncelikle toplumsal gerçekliğin bir kesitini yansıtan ve bu arada kendi hayatını yaşamaya pek fırsat bulamayan kişi*” (M. Belge, 2016:22) olarak tanımlanır. Bu tanımdan, sadece bir masal, fıkra veya yergi karakteri olarak görürsek anlatılarda sadece kurnaz, hilekâr, kahraman gibi standartlaşmış kimliklerle görülen anlatı kahramanını tip olarak kabul etmemiz gerekmektedir. Ancak konumuz olan Aldar Köse’yi dikkatle alırsak masal, fıkra veya yergi türü anlatılarda farklı karakterle görüldüğü, anlatı türü ve anlatı ortamına göre değişken olduğu görülür. Bu değişkenlik, sabit bir davranışın, dolayısıyla tipin ifadesi değildir. Anlatı, anlatı ve dinleyici kitlesine bağlı olarak görülen bu değişiklik, okunduğu/ dinlendiği ortama göre yeniden şekillenir. Bu da anlatıldığı/okunduğu toplumun farklı kesimlerinin davranışlarını yansıtır. Demir, toplum/ ferdin kendi dışındaki kabullerini dikkate almak suretiyle ‘yargı, kalıp yargı ve ‘ön yargı’ya dikkat çeker. O, ‘stereotip (kalıp yargı) grupları, grup üyelerini, kişileri temsil eden, onları özetleyen, tipikleştiren, kalıpların içerisine yerleştiren zihinsel düşünme biçimleri olarak değerlendirir. Stereotiplerin gerçek kişilerin yerini alan, onların yerine geçen, tekil insanı tekillikten kopararak tümel bir kategorinin içine koyan zihinsel imge’ olduğunu ifade eder. Bir kategorinin, grubun, sınıfın temsilcisi olarak temsil ettiği yapının, medeniyet, kültür ve dünya görüşünün adeta bir sisteme kavuştuğu ve kendine benzeyen birçok insanı, tipikliğiyle yansıtan kişi (Demir 2014:28) olmak münasebetiyle geniş Türk Kültür coğrafyasında ve bu coğrafyada yaşayan Türk grupları ile komşu kültürlerde aynı veya benzer adlarla görülen; aynı veya benzer adlarla görülmese bile ortak davranış özellikleri sergileyen Köse, Aldar Köse, Kurnaz, Keloğlan, Tas Kişi, Nasreddin Hoca, Efendi, Apandi gibi adlarla bilinen tiplerin davranışları; her toplumda kendi zihniyet dünyasında seçtikleri bir davranış biçimini ifade etmektedirler. Fıkra tipi, mizahi anlatı kahramanı, şakacı, münekkit olarak algılanan bu tipler bazen güçlü bir kahraman, bazen zavallı bir insan, kurnaz bir kişi olarak görülebilirler. Adlarının saydığımız tipler; sözünü ettiğimiz geniş kültür alanında; o kültürel alanın tayin ve tespit ettiği edebî tür içinde işlenmekte ve yaşamaya devam etmektedir.

Konumuz olan Aldar Köse stereotip olarak değerlendirilebilir. Aldar Köse ile ilgili anlatılarda toplumsal inancın, “*normalliğini ve güvenin cazibesini buluruz ve bu bağlamda stereotipleri tahrip edecek herhangi bir saldırı karşısında bunu evrenin düzenine karşı bir saldırıymış gibi algılarız. Bu nedenle, stereotipler duygusal bir karakteristik özellik taşımakta ve bu duygusallığı pekiştirmeye hizmet etmektedir*” (D. İmançer 2004:129). Sabitlenmemiş, her hangi bir durum karşısında birbirinden farklı davranış sergileyen Köse/ Köse Kenan/ Aldar Köse/ Kurnaz Köse gibi adlarla bilinen tip, gerçek kimliğinden uzak, kişisel özellikleri bilinmeyen ya da ifade edilmeyen, sosyal yapının bağlamına göre toplumdaki farklı kesimlerin davranışını/davranışlarını temsil eden tiptir.

Jung, Mercurius’u¹örnek göstererek hilebaz, kurnaz, eğlenceli tiplerin insanlığın ortak motifi olduğunu ifade eder: “... *Hilebazlıkla ilgili tipik motiflerin garip bir bileşimi, kısmen eğlenceli kısmen de kötücül (zehir!) olan kurnaz oyunları, biçim değiştirme yetisi, hayvansal- tanrısal çifte doğası, her tür işkenceye maruz kalabilmesi ve -last but not least- bir kurtarıcı figürünü andırmasıyla Mercurius’ta da görülür. Bu nitelikler, Mercurius’un, Yunanlıların Hermes’inden² bile daha eski olan, ilk çağların derinliğinden çıkıp gelmiş bir daemonium gibi görülmesine neden olur. Mercurius’un hilebazlıkları, onu halkbilimin belirli figürleriyle de akraba kılmıyor değildir ki masallarda karşımıza çıkan bu figürler evrenseldir: “Aptal Oğlan”, «Aptal Hans” ya da tam bir anti-kahraman olup diğerlerinin tüm çabalarına karşın başaramadığı şeyi aptallığıyla başaran “Keloğlan”. Bir Grimm masalında “Ruh Mercurius” bir köylü delikanlı tarafından oyuna getirilir ve özgürlüğünü değerli şifa sanatıyla yeniden satın almak zorunda kalır*” (2005:121-122).

¹ Yunan mitolojisinde hırsızları, kumarbazları ve tüccarları koruyan Tanrı. Tanrı Hermes. Hermes’in babası gökyüzünün, şimşek ve gök gürültülerinin tanrısı olan Zeus, annesi ise yağmur perilerinden biri olan Maia’dır. Başlangıçta rüzgar tanrısı olan Hermes Tanrılarının kurnazı ve en hızlısıdır. Bir de büyülü değnek taşır. Kanatlı sandalları olan Hermes aynı zamanda tanrılar arasındaki haberleşmeyi de sağlar (<https://ckk.com.tr/Felsefe/Hermes.html>). (Er. 12/11/2024)

² Hermes (Merkür), Zeus ve yağmur perisi olan Maia’nın çocuklarıdır. Tanrı Apollon’u şaşırtacak kadar Tanrılarının en kurnazı olan Hermes. Olimpos tanrılarının en zekisi, düzenbazıdır. Ticaret, zenginlik, şans, doğurganlık, hayvancılık, uyku, dil, hırsızlık ve seyahat Tanrısıdır. Geniş bilgi için bkz. Mark P. O. Morford ve Robert J. Lenardon, Classical Mythology, New York-Oxford 2003, s.257-273.

Kamal Abdulla'nın “mağara içinde” tasavvur ettiği ve dışarıyla bağlantısını “bilge öğretmen” aracılığıyla kurduğu ilk insan (2020:71-92), kendi alanında bilge/homo sapiens/ insandır. Saf, günahsız olan insan, paylaşılan zihinde var olan öznelerarası hikâyelerin, inançların, güçlerin, kuralların ortak dokusu nedeniyle dünyayı yönetmeye başlar ve birçok zihnin bu bağlantısından, zorlukları ve yeniden yapılandırmalarıyla, fedakârlık, özveri, adalet arayışı gibi tipik insan erdemleri ortaya çıkar (S. Leonard ve M. McClure, 2004). Bu erdemler doğuştan vardır ve hâkim olma düşüncesinin başlangıcından itibaren erdemlerin zıddı, olumsuzluklar çıkar. Bu sistemde insanlar, mitolojinin ortak diline sahip oldukları için bütün davranışlar gezegendeki baskın hayat formu haline gelirler (R. Crott 2020).

Aldar Köse ve çevresindeki anlatılar Sovyetler Birliği döneminden itibaren çok işlense de kaynağını mitik döneme bağlayan görüşlerin varlığını dikkatten uzak tutmamak gerek. Strauss ve Moore, mitlerin ölümüyle ilgili yazılarında önce mitlerin değişime uğradıklarını ifade ederek mit olmaktan uzaklaşıp değişime uğradıklarını ifade ederler. Onlar, mitlerin farklı anlatılarda süreklilik gösterdiği ön kabulü ile mekân ve zamana bağlı olarak değişikli gösterebileceği, dönüşüme uğrayabileceğine, “*aynı mitin bir varyantından diğerine, birinden diğerine, aynı veya farklı mitler için bir mitten diğerine, bazen çerçeveyi bazen de kodu etkileyen*” (1974:69 ve E. Ölçer Özünel 2005) dönüşümler olabileceğine dikkat çeker.

Jung'ın mitik döneme atıfta bulunduğu hilebazlık, kurnazlık, zaman zaman yalancı, aldatan, kahraman gibi farklı davranış sergileyen karakterleri temsil edip anlamlandırılan tip, Türkiye sahası masallarında genellikle “Keloğlan” ve “Köse” tipiyle karşılanırken Hazar ötesi Türk sahası anlatılarında genellikle “Taz Kişi” ve “Aldar Köse” tipiyle karşılık bulur. Çeşitli Türk gruplarında, kurnazlığıyla masalın akışını sağlayan karakterler bulunmaktadır. Tuvalar arasında anlatılan Çangıs-Karış masalında Çangıs-Karış, kurnazlığı ile Karaatı Han'dan ağabeylerinin intikamını alır (Z. Karadavut 2015; Aça 2015), Çuvaş masallarında kahramanlar, rakiplerini zekâ ve kurnazlığıyla yenerler (B. Bayram 2015). Türkiye sahası Keloğlan masallarında Keloğlan, zekâsı ve kurnazlığı sayesinde başarıya ulaşır.

Bu örnekler, başlangıçta bir merkez/kişi/varlıkta olan özelliğin, zaman içinde insanlığın sosyalleşme sürecine bağlı olarak dağıldığı, farklı dönem

ve yerlerde farklı tasavvur ve kabul edildiğine işaret etmektedir. Bunlardan en belirgin olan örneklerden biri Köse ve Aldar Köse tipidir.

Köse tipi, medeniyet değişikliği ile anlam kaymasına uğramış olmalıdır. Başlangıçta muhtemelen olumlu olan Köse, toplumun davranışının ya da kişi zaafının bir yönünü, aldatici, zeki, kurnaz, bazen de kahraman yönünü temsil ve ifade etmiştir.

Alsaç, Masal kahramanı Keloğlan'ın mitik kökenleriyle ilgili yaptığı çalışmada Köse'den de söz eder. Bahattin Ögel'in; *"Kuzey Türk masal veya destanlarında yiğitler, büyük savaşlar, uğraşlar veya yarışlar için giderlerken, 'atları ile birlikte kel oluyorlar' ve böylece ilâhî bir güç almış oluyorlardı"* tespitinden hareketle, başlangıçta dişil bir varlık olan Tas Kaan'ı, daha sonraki dönemde; Keloğlan, Keloğlan'ın annesi ve Köse arasında rollerinin bölüşüldüğü; hilebaz, kurnaz ve zarar veren bir karakterin arketipin "Köse" olarak varlığını sürdürdüğünü ifade eder. Taz Kaan'ın dişilik özelliği Keloğlan'ın annesinde, olumluluğu ise Keloğlan/Tas Kişi ile temsil edildiği fikrindedir (2017).

Bahaddin Ögel, "Köse" kavramının başlangıçta olumlu olduğunu; Oğuz hatunlarından birinin Salur Kazan-Alp'ın hanımı Altun –Kozeki olduğunu ifade ederek, Kozeki'nin Koze- "Arzu etmek, istemek" anlamında olduğunu söylemektedir (B. Ögel, 2003:367-368).

Eski Türk inançlarında şamanistik uygulamalar bulunmaktadır. Tarihin çeşitli dönemlerinde köse, köse olmasa bile saç ve sakallarını tıraş eden mistik temsilciler ve derviş âşıklar bulunmaktadır. Böyle bir tipin varlığını 15. yüzyılda Erzurum'a gelen İspanyol Clavijo, seyahatnamesinde aktarmaktadır. Babailerden olduğu tahmin edilen Barak Baba (13. YY) ve müritlerinin sakalsızlıkları bilinmektedir. Türk tarikat geleneğinde bir örnek de Çepni boyunun bağlı olduğu ocaktır. Hacı Bektaş Velayetnamesinde yer alan Yûnus Mûkrî'nin oğlu olduğu yazılan Süleyman, tarikat geleneğinde Köse Süleyman olarak anılır ve Türkiye'de Çepni Boyuna mensup olan Bektaşilerin bir grubunun bağlı olduğu ocağın piridir. Rivayete göre Köse Süleyman'ın Hacı Bektaş'la çağdaş olup ondan icazet almış, 12 imamdan Zeynel Abidin evlatlarından olup mezarı Sivas, Suşehri'ndedir (H.İ. Şahin 2012).

Köselik başlangıçta tek anlamda ve olumlu olsa da daha sonraki dönemlerde yukarıda da ifade ettiğimiz gibi zaman ve zamanın şartlarına

bağlı olarak farklı anlamlar kazanmış olmalıdır. Biyolojik olarak bir eksiklik olması yanında anlatılarda genellikle olumsuz anlam kazanmış.

Köse kavramı Türk kültür unsurlarından biri olmalı ki, şahıs adlandırmasından yer adlandırmasına; masal karakterinden roman kahramanına kadar birçok alanda varlığın sürdürmeye devam etmiştir.

Tarihi kaynaklarda, gerçekte fiziki bir eksiklik ya da özellik olarak görülen köselik, kayıtlarda kimi zaman eksiklik, kimi zaman kusur, kimi zaman da kişiye olumlu meziyet kazandıra fizikî özeliiktir.

Naima ve Silahdar tarihlerinde yer alan bilgilere göre, XVI ve XVII. yüzyıllarda Celali isyanlarına katılan bazı isimler biri Abaza Hasan Paşa'nın Kethüdası Köse Ali'dir. Alaiye mutasarrıfı olan Kör Beğ Mustafa Paşa 11 Mart 1659 yılında yakalanıp boğdurulur. Bir başka Celali eşkıyası, 1581'den itibaren iki yüz kişilik bir grupla Bolu civarında soygunculuğa başlayan ve Köroğlu olarak şöhrete ulaşan Ruşen'in arkadaşlarından birinin Köse Sefer olduğu ve bunun da 1598 de isyan ettiğini bilinmektedir (1963:198). Osmanlı kaptan-ı deryası Köse Ali Paşa (Ö.1767) ve Çorlulu Köse Bahir Mustafa Paşa (ö. 1765) da köse sıfatıyla bilinmektedir. Gerçekten bu devlet adamlarının köse olarak anılması fizikî özelliklerine bağlı bir sıfatlandırma mıdır?

Türk Destanlarından Köroğlu'da Köse sıfatlı karakterler yer almaktadır. Ata Rahmanov'un tespit ettiği "Korkut'un Kabri Kazıldı" başlıklı Türkmen sahası Dede Korkut anlatısında Dede Korkut, Köroğlu ve Köse Zennar aynı dönemde yaşamıştır. Bu anlatıda Köse Zennar bilge bir karakter olarak tasvir edilir. Köroğlu zaman zaman ona danışır, Köse Zennar'dan gelecek hakkında haber ve bilgi alır (1997). Yine Türkmen sahası anlatmasında Göroğlu'nun babası Adı Beğ ile beraber gezen kırk atının başında Afyonkeş Sapar Köse bulunmaktadır.

Türkiye sahası anlatılarında destandan hikâyeye dönüşen Köroğlu'da Köse tipi, anlatının icra anı ve ortamına göre kahraman, güçlü ve kurnaz olarak görülür.

Köse Sefer, Bolu'da ortaya çıkan Köroğlu delilerinden birinin adı Köse Kenan'dır (P.N. Boratav 1984:48,113 vd). Doğan Kaya'nın tespit ettiği rivayette adı geçen Köse Kenan, Ayvaz'ın Dayısıdır, 60 batman (480 Kg.) gürz taşır ve gürzü vurduğunda yer deprem olmuş gibi sarsabilmektedirler (1997).

Köroğlu'nun Köse Kenan Kolunda Kenan İli'nden gelip Köroğlu'na katılan yiğitlerden Köse Kenan'ın yüzünde üç tel kıl bulunmaktadır. Belden aşağısına demir don giyip belden üstü çıplak gezdiği için "Demirdon Köse" olarak ün yapan güçlü kuvvetli bir kahramandır (B. Mahir 1973: 69,227 vd).

Şahıs adı, sıfatı veya unvanı olarak kullanılan köse kelimesinin "kösemen", "kösem" biçimleriyle hayvancı toplumlarda Türkiye'nin çeşitli yerlerinde önde giden, lider koyun, koç, Çobana alışkın ve sürünün önünde giden dört yaşında keçi, ya da koyun anlamına geldiğini de belirtmek gerek (S. Demirel 2021:313; TDK- <https://sozluk.gov.tr/>).

Türk dünyası masallarında sık görülen tiplerden biri kösedir. Köse³ masalında, devlerle yarışa giren köse, taşın suyunu çıkarıyorum diye yumurtayı sıkar, üzerimdeki bit diye kaplumbağayı atar ve kurnazlığıyla devleri korkutur. Aynı masal, Türkmenistan sahasında Aldar Köse olarak anlatılır. Aldar Köse, "Döv ve Tilki" adlı masalda Aldar Köse, bir dev ve tilkiyle mücadele etmektedir. Masalda Aldar Köse, çölde bir deve rast gelir ve onunla güç sınamaya girişir. Aldar Köse, deve "Her birimiz yerden bir avuç kum alsın ve sıksın. Kim kumun yağın çıkarırsa o daha güçlüdür" der. Dev, Aldar Köse'nin bu teklifini kabul eder ve yerden aldığı kumu sıkmaya başlar, ancak kumdan herhangi bir şey çıkaramaz. Sıra Aldar Köse'ye geldiğinde, o daha önce kuma sakladığı yumurtayı alır ve sıkar. Yumurtanın sarısı Köse'nin parmaklarından akınca dev, Aldar Köse'nin güçlü olduğunu anlar ve yenilgiyi kabullenir (H.İ. Şahin 2012).

Kazak sahasında Aldar Köse, aynı zamanda bir masal tipidir. Muhtar Avezov'un, Folklor Yazıları (Ankara 1997) adlı çalışmasında belirttiğine göre Aldar Köse'yle ilgili masallar (aңыз-ertagiler), 16-18. yüzyıllarda oluşmaya başlamıştır. "Cirenşe men Aldar Köse" ve "Aldar Köse men Şıkbermes Şıgaybay" masallarında olduğu gibi Aldar Köse bazı Kazak sahası masallarında bulunmaktadır (A. Zhamakina 2009: 16, 31).

Masalarda genellikle olumsuz olan Köse, "Köse Dayı" masalında Köse Dayı, dağda karşılaştığı deve bir şekilde çamları söktürüp köye kadar taşır.

³ Kaynak gösterilmeyen masal örnekleri; Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı'na yürütülen Türk Masal Külliyyatı (TÜMAK)'tan alınmıştır.

Köse, zaman zaman saflığı ifade eder. Keloğlan masalında Keloğlan ile rolleri değiştiren Köse, Keloğlan tarafından oyuna getirilir. Köseyi oyuna getiren Keloğlan, bir kurnazlık yapar, gece olunca Köse'nin karısı ile yer değiştirir. Köse, Keloğlan diye karısını denize atar. Buna benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Atatürk Kültür Merkezi tarafından yürütülen TÜMAK masal projesiyle derlenen masallar içinde Keloğlan ile Köse, Avcı Köse, Ese ile Köse, Keloğlan ile Köse, Köse Adam ile Devler, Değirmenci Köse, Köse Masalı, Köse, Tek Köse ile Çift Köse, Üç Köse, Yedi Köseler ve Keloğlan, Yeloğlu Köse adlı masallar bulunmaktadır. Masalarda Köse tipiyle ilgili çalışan Şimşek, örnek aldığı masallardan hareketle Köse tipi ve kaynağını şöyle açıklar: *“Köse” tipinin; kurnaz, hilebaz, sahtekâr yalancı, hırsız, inatçı, korkak gibi olumsuz özelliklerinin yanında dost, arkadaş, âlim (bilge), zeki, akıllı, açık göz ve şanslı gibi olumlu özellikleri de taşıdığı görülmektedir. O zaman bir ya da birkaç masaldan hareketle Köse için; hilebaz, kurnaz, düzenbaz, sahtekâr, aldatıcı, çıkarıcı (çıkarı varsa iyilik yapar), inatçı, ikiyüzlü, kindar, acımasız, doyumsuz, güvenilmez, başkalarına karşı kötülük yapmaktan ve hileli oyunlarla onları tuzağa düşürmekten zevk alan olumsuz bir tip olarak değerlendirmek ne kadar doğru olur? Çünkü bazı masallarda kendini korumak için kötülük yapmaktadır. Bazı masallarda ise bilgili, âlim bir kişi olarak nitelendirilir.*

Diğer taraftan Köse tipi etrafında oluşan masalların tamamını ona bağlamak da doğru değildir. Nitekim bazı masalarda Keloğlan'ın yerine Köse geçer. Yani Keloğlan'ın üstlendiği rolü aynı masalın bir başka varyantında “Köse”nin üstlendiği görülür. O vakit Keloğlan ile Köse'yi rakip görüp ikisi arasında hep bir düalizmin olduğunu (iyi-kötü, açık sözlü-hilebaz, iyi niyetli-kötü kalpli, yardımsever-kötücül/demonik, olumlu-olumsuz) söylerken biraz düşünmek gerekmez mi? Özellikle “Alicengiz Oyunu” masalından hareketle Keloğlan'ın Ülgen'i, “Köse”nin ise “Erlik”i sembolize ettiğini iddia etmek yanlış değil mi?” (E. Şimşek 2024).

Hikâye Kahramanı/Tipi Olarak Köse

Türkiye sahasında destandan hikâyeye dönüşen Köroğlu anlatılarını bir yana bırakırsak hikâyelerde köse tipine rastlanmaz. Hazar ötesi Türk gruplarının anlatılarında Aldar Köse tipi, fıkra ve hikâye formunda

anlatılmaktadır. Bun örnek olarak “Aldar Köse Kitabı- Bâ-Tasvîr” adlı kitaptaki metinler verilebilir. Kitapta; Aldar Köse Men iki Şeytan adlı anlatı dışarıda tutulursa, adı geçen kitaptaki *Aldar Köse ve Cirenşe*, *Aldar Köse’nin Tüccarları Kandırması*, *Aldar Köse’nin Padişahı Kandırması* ve *Aldar Köse’nin Ölümü* başlıklı anlatılar biyografi özelliği de taşıyan hikâye formundadır (H.İ. Şahin 2012).

Fıkra Tipi Olarak Köse

Fıkra kavramını seslendirirken muhatabın algısı “gülme kaynaklı” bir anlatının aktarılacağı yönündedir. Güldürücülük ve eğlendiricilik özelliklerini de barındıran komik, komikliklerin dile getirildiği anlatılar mizahî zekânın da göstergesidir. Çiçero, komik unsuru bir çatışma için değil, izleyici- buna dinleyici ve okuyucuyu da eklemek gerek- ikna etmek için kullanılması gerektiğine işaret eder (O. Cebeci 2016:35). Flieger ise komik unsurunun; otoriter sistemleri yıkmak/aşındırmak için kullanılan bir silah; hâlihazırda meydana gelen bir şeyi ifade eden unsur; insan varlığının özelliğini ve bu varlığın insanlararası ilişkiler üzerinde gelişen bir süreç ve her şey söylendikten sonra geriye kalan arzunun aşırılığın gösteren bir delil olduğunu söyler (O. Cebeci 2016:35). Aktarılma amacı ne olursa olsun “komik”lik çağrışımına yol açacak anlatı olan fıkralar, kişinin kendi iç dünyasına uyum sağlamasını, sosyal baskılardan gecici de olsa bir süre uzaklaşmasını sağlaması, sosyal hayatı aksatacak gerilimlerden uzaklaşmayı sağlaması bakımından önemlidir. Bunlar, anlatıdaki olay veya olayları yaşayan karakterler aracılığıyla sağlanır. Bu karakterlerden Türk dünyasında yaygının olanlar Nasreddin Hoca, Aldar Köse, Kemine, Esenpulat gibi tiplerdir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi anlatım ortamına göre algılanan kısa soluklu anlatılar, sadece “komik” unsuru üzerine kurgulanmaz. Anlatının ortamı ve anlatı bağlamına göre ironi, komik, hikmetli söz, gönderici düşüncesinin alıcı tarafından aynı anlamda algılanmasını sağlamak için, esas metin dışı anlatı unsuru olabilir. Dolayısıyla “fıkra” kavramı burada bütün bunları içine alan genel bir kavram olarak kullanılmıştır.

“Köse” karakteri çevresinde teşekkül eden/anlatılan fıkralar Türkiyeden sahasında genellikle Aldar Köse tipiyle aktarılmaktadır. Genellikle kısa ibret verici hikâye tarzında olan anlatılardan bazıları fıkra özelliği göstermektedir.

Aldar Köse'ye mal edilen anlatıda Aldar Köse, Sırderya boyuna ilk kez gelip bağ-bahçeleri ilk kez görünce;

-Mevlam her şeyi en güzel şekilde yaratmış. Ama koca kavunu incecik bir köke bağlayıp cevizi koca ağaca asması yersiz olmuş, demiş.

Öğle vakti ceviz ağacının gölgesine yatıp uykuya dalmış. Bir karga gelip ağaca konmuş, konar konmaz bir ceviz daldan kopup Aldar Köse'nin kafasına düşmüş. Alın acıyan Aldar:

-Yok yok, Mevla'nın cevizi ağaca, kavunu yerdeki ota bağlaması akıllıcaymış, demiş (Z. Kaymaz ve İ. Şahin, 2022:259).

Aynı fıkra, Nasreddin Hoca'nın kabak tarlasında ceviz ağacının altına oturması biçiminde Türkiye'de anlatılır.

Aldar Köse ile Şeytan hikâyesinde;

Aldar Köse ve Şeytan ortak olup bir yere buğday ekmişler. Ekinler olgunlaştıktan sonra Aldar Köse ekim biçip harmanı kaldırmış ve buğdayını bir kenara ayırıp şeytana göstererek;

- Bunların az olanını mı çok olanını mı alırsın? diye sormuş.

Şeytan:

- Elbette çok olanı alacağım, demiş. Böylece, Aldar Köse biçilen ekinin samanını şeytana vermiş(Z. Kaymaz ve İ. Şahin, 2022:257).

Roman Tipi Olarak Köse

Osmanlı Devleti'nin 16. Yüzyılda Balkanlardaki faaliyetleri üzerine kurgulanmış olan Bahahaeddin Özkişi'nin *Köse Kadı* romanına adına veren Köse Kadı adlı şahısta, mitik dönemde parçalanmamış Tas Kaan'a dönülür ve olumlu bir figür olarak anlatıdaki yerini alır. Romanda; Türk sultanının kardeşi olan Köse Kadı, Lehistan'da Başpiskoposun esiridir. Aslında Osmanlı istihbarat teşkilatının başında olan Köse Kadı, Türk kültürel belleğinde korunan bir kültürel kodun yeniden canlanması, su yüzüne çıkması sayılabilir mi? (2012).

Yerleşim Birimi Olarak Köse

Köse kelimesi ile birçok yer/ yerleşim adı bulunmaktadır. Türkiye'de 180 civarında yerleşim biriminin adı köse ile başlamaktadır. Bu da köse

kelimesinin genellikle olumlu anlamda kullanıldığını göstermektedir. Köse, Karaköse, Köseler, Kösefakı, Ökseköseli, Köseuşağı, Köse Dağı, Köseoğlu, Kösetarla, Kösekadılar, Kösehoroz, Köseeyüp, Kösehamzalar, Kösekıran bunlardan bazılarıdır.

Fıkraların Eğitim Alanında Kullanılması ve Aldar Köse

Erol Güngör'ün; “*bir şeyin arzu edilebilir veya edilemez olduğu hakkındaki inanç*” (1998:27-28)) olarak tanımladığı değer; “*Bir sosyal grubun veya toplumun kendi varlık, birlik, işleyiş ve devamını sağlamak ve sürdürmek için üyelerinin çoğunluğu tarafından doğru ve gerekli oldukları kabul edilen; onların ortak duygu, düşünce, amaç ve menfaatini yansıtan genelleştirilmiş temel ahlâkî ilke veya inançlardır*” (Kızılçelik ve Erdem 1994:99). Bu çerçevede eğitimin temel amaçlarının önceliği; öğrenim sürecinde, öğretim programları aracılığıyla öğrencilere farklı coğrafyalarda kabul gören evrensel değerlerle birlikte toplumun öncelediği millî ve manevi değerleri kazandırmaktır. Türkiye’de eğitim sürecinde ders kitaplarında yer alan metinler içinde fıkralar da yer almaktadır. Bunlardan biri Nasreddin Hoca fıkralarıdır.

Nasreddin Hoca’nın fıkraları, eğitsel olarak eleştirel ve empatik düşünme yeteneği kazandırıp ümitvar olma, hoşgörülü davranma, öz eleştiri yapma, tedbirli olma, görünüşe önem vermeme, aile kavramını yaşatma gibi birçok kök değeri kazandırabileceği ifade edilmektedir (Ö. Yılar ve M. H. Kakşa 2020).

Değer aktarımı sağlamak amacıyla bir kültürel öge olması itibarıyla Aldar Köse anlatıları Kazakistan, Özbekistan, Karakalpakistan ve Türkmenistan ders kitaplarında yer almaktadır (G. T. Cenikoğlu 2014).

Aldar Köse, Türk dünyası dışında, farklı ülkelerin eğitim sürecinde kullanılan ders malzemesi olarak yer almaktadır. İngiliz hikâye anlatıcısı David Heathfield, hikâyelerini anlatırken Aldar Köse’yi de dağarcığına katar (<https://www.hltnmag.co.uk/oct19/storytelling-with-my-students>). Heathfield’in anlatımını öğrencilerle birlikte irdeleyen Helen East, Onu ulusal düzenbaz olarak takdim eder ve zengin bir adamın kürkünü ve atını nasıl ele geçirdiğini anlatarak güncelleştirir, kültürlerde diğerlerini alt eden hilebaz figürünün olduğunu ifade eder. Helen East, “Aldar-Köse’yi sakın ve serinkanlı, eyerinde tembel tembel otururken hayal ediyorum,

bu yüzden genellikle onu anlatırken sandalyemde geriye yaslanıyorum, oysa zengin adamı, aksine heyecanlı ve tedirgin, bir fırsatı kapmak için istekli biri olarak görüyorum” diyerek hikâyenin sonunda, aldatma yoluyla bir şeyler kazanmayı başaran modern hilebazların varlığını vurgular (<https://d3ddkgxe55ca6c.cloudfront.net/assets/t1215505484/a/fb/4b/storyteller9to11p15-sip-103794.pdf>).

Aynı anlatı Bankog'ta İngilizce öğrenmekte kullanılan bir ders kitabında da yazma modeli olarak yer almaktadır (J. Pıasırı, 2021:121-123)

Mc Guere, Aldar Köse'nin eşeğini tüccarlara satmasıyla ilgili anlatıyı örnek vererek bunun Sovyetler Birliği döneminde yeniden anlatıldığını, yaygınlaştığını ifade ederek sınıf çatışmasının örneği aktarır (2022).

Sonuç

Türk anlatılarında yer alan *Köse* tipi; akıllılığı, zekiliği, kurnazlığı, sahteciliği, zaman zaman ikiyüzlülüğü, saflığı, bazen kahramanlığı sembolize eder. Aldar Köse, başlangıçta-mitik dönemde- Tas Kaan veya benzeri bir figür olarak olumlu iken sonraki dönemlerde, insanlığın tekâmülüne paralel bir seyir takip edip parçalanarak farklı figür/tipleri temsil eden ve Köse-Aldar Köse gibi adlarla Türk dünyası anlatı geleneğinde, hikâye ve masal türlerinde varlığını devam ettirmektedir. Aldar Köse; genellikle zekilik, kurnazlık, yalancılık, akıllılık, hilekârlık, saflık ve korkaklığı sembolize ve temsil etmesi bakımından değişkendir. Bir anlatı türünde sabit özellik gösterip “tip” olarak algılansa bile genel anlatılar dikkate alındığında bir stereotip olarak kabul edilmelidir.

Aldar Köse, hangi anlatı türü, hangi Türk toplumunda ve hangi anlatı ortamında anlatılır/okunur olursa olsun, bütün zamanlarda, dönemin zihniyet yapısı, varlık alanının evren ve hayat tasavvuruna bağlı olarak şekillenir, döneminin eleştirilerini, tepkilerini, isyanlarını mizahî bir dille aktarır. Fıkra kavramıyla ifade ettiğimiz “gülme/komik” merkezli anlatılar, kendine/ kendilerine benzemeyen, bir arada yaşama istek ve iradesine sahip olmayan kişi veya grupları kendilerine benzetmek için kimi zaman eleştiri, kimi zaman dışlama veya aşağılama yoluyla cezalandırarak benzeşmeye zorlamak için kullanılır. Bu tür anlatıların baş kahraman/karakteri veya ikinci derece karakteri olan Köse veya Aldar Köse, anlatıldığı toplumun ortak bilinç ve bilgisiyle oluşturulan bir stereotiptir. Aldar Köse'nin şahsında

yaşamış veya yaşadığı rivayet edilen bir şahsı yeniden şekillendirerek oluşturulan tip, sürekli yenilenir, zaman ve sosyal yapıya bağlı olarak bünyesine kattığı yeni unsurlarla değişerek varlığını devam ettirir.

Fıkra, nekre, nükte, latife gibi kavramlarla adlandırılan anlatı kahramanı/ tipi Köse, Aldar Köse'nin şeytanı dahi alt eden tavrı, onun otoritesini sarsması; kişi, grup veya sistemin kaostan kurtulup düzene kavuşmasına örnek teşkil eder. Aynı işlevi Azerbaycan'da Keçel, Kazakistan'da Taşza Bala, Türkmenistan'da Kelce Batır, Esenpulat, Türkiye'de Keloğlan ve Nasreddin Hoca gibi tipler görür. Kişisel ve toplumsal itiraz olan protest tipler, sıradan fizikî ve düşünce yapıları kabulleri itibarıyla fizikî kusurlu, düşünce yapısı itibarıyla sıradışıdır. Keloğlan, Keçel, Aldar Köse, hatta Nasreddin Hoca'nın fiziki kusurlarının doğurduğu gülünç ve alay konusu olan görüntüleri ile ciddi görünmek isteyenlere karşı bir tepki sergilerler.

Toplum içinde sıra dışı hayatları, görünüş ve davranışlarıyla Türk kültür alanında, her zaman ve her coğrafyada, her Türk grubunda, hatta komşu kültürlerle de giderek yaşamaya devam eden tiplerden biri olan Aldar Köse ve çevresinde yaratılan anlatılar, siyasi sınırları aşarak yeniden Türk kültür coğrafyasına yayılmaktadır. Türkistan sahasında Aldar Köse çevresinde kendini yenileyerek anlatılan hikâye, fıkra ve masal formunda olan anlatılar; Aldar Köse tipi ile Türk toplulukları arasında, toplumsal beekte saklanan kültürel kodların yeniden canlanmasına örnek teşkil etmektedir.

Kaynakça

Abdulla, Kamal (2020). *Dede Korkut Kitabı'nın Poetikasına Giriş-Şafak Varyantı-*, (Türkiye Türkçesine Akt. Ali Duymaz), İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Aça, Mehmet (2015). "Tıva Halk Masalları ve Masalcılık Geleneği", *Türk Dünyası Masal Araştırmaları (Taskaray'dan Keloğlan'a)*, Ankara: TKAE Enstitüsü Yay. s. 19-68.

Akdağ, Mustafa (1963). *Celali İsyanları (1550-1603)*, Ankara: A. Ü. DTCF Yayınları.

Allanazarov, Agageldi (2007). *Aldar Köse Kitabı. Türkmen Halk Ertekileri*, Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşirýat Gullugy.

Alsaç, Fevziye (2017). “Keloğlan Tipine Pikaresk Anlatım Bağlamında Bir Bakış”, *Turkish Studies*, 12/30, s. 1-20.

Barker, Meghanne M. (2017). *Framing the Fantastic: Animating Childhood in Contemporary Kazakhstan*, Michigan: University of Michigan, s. 160. file:///C:/Users/%C4%B0smet%20%C3%87ET%C4%B0N/Downloads/mmbarker_1.pdf (Er,13/11/2024)

Bekki, Salahaddin (2015). “Köroğlu Keleşlerinden Köse Kenan’ın Evlenme Yolculuğu”, *Turkish Studies*, 10/8 (Spring), s. 623-632.

Belge, Murat (2016). *Edebiyat Üstüne Yazılar*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Bergson, Henry (1996), *Gülme-Komiğin Anlamı Üzerinde Deneme-*, (Çev: Y. Avunç), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Cebeci, Oğuz (2016). *Komik Edebi Türler-Parodi, Satir ve İroni-*, İstanbul: İthaki Yayınları.

Cenikoğlu, Gökhan Tarıman (2014). “Türk Dünyasında Nasreddin Hoca Fıkraları”, *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. 26-28 Mayıs 2014. 2013* Eskişehir: Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı, s. 239-263.

Crott, Robert (2020). “Reation Myths: A Deeper Truth for Today’s Religionists”, *In book: Religion Matters*, (March), s. 41-52.

https://www.researchgate.net/publication/339622576_Creation_Myths_A_Deeper_Truth_for_Today's_Religionists. (Er,13/11/2024)

Demirel, Serhat (2021). *Türkçe Telaffuz Sözlüğü*, İstanbul: RTÜK Yayını.

Dilek İmançer (2004). “Sosyal Psikolojik Açıdan Stereotip Kavramının Dil ve Metin Analizinde Kullanımı”, *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 3, 3. s. 128-142.

Ekici, Metin (1997). “Anadolu Sahası Köroğlu Kollarının İsim ve Tasnif Meselesi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 40, s.235-240.

Güngör, Erol (1998), *Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Karadavut, Zekeriya (2015), “Kırgız Masallarının Tip ve Motif Yapılarının Diğer Türk Boylarının Masallarındaki Paralelleri Üzerine”, *Türk Dünyası Masal Araştırmaları (Taskaray’dan Keloğlan’a)*, Ankara: TKAE Enstitüsü Yay. s. 437-445.

Kaya, Doğan (1997). “Köroğlu Kollarının Yeni Varyantları”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 5, s. 311-334.

Kaymaz, Zeki-Şahin, Halil İbrahim (2022). *Türk Yurtlarında (Aldar Köse)*, Ankara: TÜRKSOY Yayını.

Kızılçelik, Sezgin -Erdem, Yaşar (1994). *Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü*. Ankara: Atilla Kitabevi.

Mahir, Behçet [Anlatan] (1973). *Köroğlu Destanı*, (Der. Me. Kaplan-M. Akalın-M. Bali), Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Morford, Mark P. O -Lenardon, Robert J. (2003), *Classical Mythology*, New York-Oxford: Oxford University Press.

Ögel, Bahaeddin (2003). *Türk Mitolojisi. I. Cilt*, (4 Basım), Ankara: TTK Yayınları.

Ölçer, Evrim Özünel (2005), “Kel Ata’dan Keloğlan’a ‘Hilebaz’ Dönüşüm”, *Milli Folklor*, 17, 67, s. 47-52.

Özkişi, Bahaeddin (2012), *Köse Kadı*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Piasırı, Jirash (2021). *Analysis of English Reading and Writing Textbooks at a High School in Bangkok*. Bangkok: (Thammasat University Dr. Tezi). https://ethesisarchive.library.tu.ac.th/thesis/2021/TU_2021_5706040127_15196_18425.pdf ((Er,12/11/2024)

Rahmanov, Ata (1997). “Korkut’un Kabri Kazıldı”, (Akt.Yusuf Akgül), *Bilig*, 6, s. 93-112.

Sarpkaya, Seçkin (2020), *Tebriz Türk Masalları Üzerinde Bir İnceleme*, İzmir (Ege Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Dr Tezi).

Sarpkaya, Seçkin (2020). *Tebriz Türk Masalları Üzerinde Bir İnceleme*, İzmir (Ege Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Dr Tezi).

Strauss, Claude Lévi- Moore, F. C. T. (1974), “How Myths Die”, *New Literary History*, 5, 2, (Winter), s. 269-281.

Şahin, Halil İbrahim (2012), “Aldar Köse Tipi ve Taşkent’te (Özbekistan) Yayımlanmış Taşbaskısı Aldar Köse Kitabı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türkiyat Mecmuası*, 22 (Bahar), s. 171-192.

Şahin, Halil İbrahim (2013). “Batı Anadolu Çepnilerinin Ocağı: Köse Süleyman Ocağı ve Günümüzdeki Durumu”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. 63 (Ocak 2013), s. 111-126.

TDK, Derleme Sözlüğü. <https://sozluk.gov.tr/>

Yılar, Ömer-Kakşa, Mustafa Halit (2020). “İlkokul Türkçe Ders Kitaplarında Nasreddin Hoca ve Fıkraları” , *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 41, s. 399-415.

Yücel Çetin, Ayşe (1998), “Masallarda Dev ve Yaratılış Destanındaki Benzerleri”, *Milli Folklor*, 10, 39, (Güz), s. 38- 45.

Leonard, Scott- McClure, Michael (2004), *Myth & Knowing: An Introduction to World*

Mythology, New York: McGraw-Hill.

Bayram, Bülent (2015e). “Çuvaş Türklerinin Masalları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türk Dünyası Masal Araştırmaları- (Tastarakay’dan Keloğlan’a)*, (Ed. İ. Özkan), Ankara: TKAЕ Yayınları.

Zhamakina, Alfiya (2009), *Kazak Masalları Üzerine Bir İnceleme*, İzmir (Ege Üniversitesi YL Tezi).